

Олег Соколовський,

аспірант кафедри філософії

Житомирського державного університету ім. Івана Франка

ВИТОКИ Й ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ АНТИТРИНІТАРИЗМУ В УКРАЇНІ

Розглядається актуальний аспект дослідження генетико-типологічних та ідейно-концептуальних особливостей вітчизняного антитринітаризму. Проаналізовано передумови виникнення антитринітарного руху в Україні, доведено, що цей рух мав певні ознаки автохтонного походження.

Загострення міжконфесійних стосунків на території багатьох країн світу робить особливо актуальним вивчення історії релігійних рухів (зокрема антитринітаризму), щоїстотно впливали на національно-культурне життя. Багато сучасних проблем релігійного забарвлення мають глибоке історичне коріння. В умовах існування на вітчизняних теренах різних конфесій важливо визначити характер їхнього духовного буття, форми ідейно-культурного самовизначення. Метою цієї статті є з'ясування генетико-типологічних та ідейно-концептуальних особливостей антитринітаризму в Україні.

Встановлення причин проникнення, поширення та еволюції антитринітаризму на українських землях набуває ефективності через детермінацію духовності соціуму в періоді функціонування цієї течії. Для виконання цього завдання необхідно передусім визначити основні етапи еволюції антитринітаризму в Україні: 1) XIV – перша половина XVI ст. – період поширення єретично-раціоналістичних рухів східноєвропейського походження (богомили, поживовлені, феодосіани) та західноєвропейських єресей (вальденси, катари, бичувальники); 2) друга половина XVI – перша половина XVII ст. – період розвитку антитринітаризму під впливом протестантських течій (лютеранство, кальвінізм, поміркований гусизм); 3) середина XVIII – 70-ті рр. XIX ст. – період пієтистичних змін в антитринітаризмі, їхнього відображення у духовних процесах в Україні, зародження нових радикальних течій (менонітство, методизм) та пізніх раціоналістичних рухів антитринітарного походження (духовне християнство, євангельський рух); 4) остання чверть XIX – початок XXI ст. – період домінації антитринітарних течій (п'ятидесятництво-унітаризм, єговізм, євангельське християнство) та активізації нових антитринітарних спільнот (Церква Об'єднання, Церква Ісуса Христа Святих останніх днів, Церква Нового Єрусалиму).

Осмислення світу у форматі сакралізованої системи цінностей не завадило закладенню у XII–XIV ст. реформаційних ідей, що відбувалося в умовах зростання антагонізму між різними соціальними групами, маніпулювання основною масою населення з боку наднаціональної Католицької церкви як безпелеяційного епіцентру соціокультурних проявів середньовіччя. Тло цих подій творили широкомасштабні деформовано-забобонні уявлення людини, її схильність до сприймання зовнішніх форм і формального ставлення до релігії. Формалізацію християнства провокувало, на думку С. Аверінцева,

по-перше, прагнення до уніфікації віросповідних та ритуальних форм релігії; по-друге, відсутність відчуття небезпеки за життя, властиве періоду гонінь перших християн, готових до страждань та смерті за віру, по-третє, те, що після набуття християнством загальнодержавного статусу колись нечисленні адепти позбулися відчуття обраності. Формалізація ортодоксального християнства підштовхує до назрівання протестів проти традицій офіційної Церкви, що виявляються через ересі та єретичні рухи у форматі теологічної, етнічної, організаційної різновекторності, властивій християнству з кінця I ст., коли ще не існувало монолітної уніфікованої Церкви. Найдавніші антитринітарні рухи евіонітів, монархіан, павликан, утворені у I–III ст., вимагають повернення Церкви до зразків первісного християнства. Єретичні рухи IV–VII ст., оперуючи діючими християнськими догмами моралі та церковно-державним устроєм, стають істотним чинником історично-духовного розвитку Західної Європи та країи, на які вона поширювала свій вплив, у т. ч. Візантію, Україну.

Бажанням духовного та соціального самовизначення людини, громади, етносу характеризуються запити пізньосередньовічної й ренесансної української суспільної свідомості. Місце України у світовій цивілізації визначають її духовні та культурні цінності, які дещо трансформувалися під впливом західних реформаційних вчень. Засвоєнню і поширенню цих нових віянь на етнічних українських землях, певною мірою сприяли східнослов'янські реформаційні рухи, які “підготували ґрунт в Україні до прийняття ідей інших релігійних рухів”¹.

У Східній Європі зародженню конфесії передують раціоналістичні ересі, генетично та ідейно близькі західноєвропейському антитринітаризму. Особливу роль у загальноєретичному потоці, в який поступово втягується Україна, відіграє рух богомилів, що став першою ідейною та організаційно оформленою опозицією православ'ю. Адепти течії заперечували Церкву, вважаючи її вмістилищем сатани, ієрархію, таїнства, віру в чудеса. Іконошанування пов'язували з ідолопоклонством, а сповідання хреста називали гріхом. Відмовилися богомили і від більшості віросповідно-культових канонів православ'я, відвідування храмів, дотримання церковних свят. Таким чином, у богомилстві були закладені основи антитринітарної системи світоглядних понять (непотрібність зовнішнього авторитету, пошук шляхів духовної автономії), а також нового ідеалу особи, здатної до самовдосконалення.

Одним із перших раціоналістично-єретичних напрямків місцевого характеру став рух “пожидовлених”, ідейні засади якого мали антитринітарне спрямування. На нашу думку, формування раціоналістично-світоглядних поглядів “пожидовлених” відбувалося під зовнішнім впливом єретичних ідей, джерела яких можна поділити на три типи. До першого належить філософсько-релігійна спадщина арабського філософа Аверроеса, яку продовжили і розвинули “пожидовлені”². Другий пов'язаний з єретичним напрямком, що був досить розповсюдженим на теренах України з давніх часів – караїмством, течіями іудаїзму. Географія поширення ідей караїмів сягає Візантії, Туреччини, Болгарії, Криму, а звідти і Києва. Один із дослідників караїмства Г. Прохоров стверджує про отримання літератури кримськими і київськими громадами із сусідніх держав. Він дослідив вплив ідеології кара-

їмів на світогляд “пожидовлених”, оскільки в обох цих вченнях заперечується божественність Ісуса Христа та евхаристія³. Третім типом аналізованих джерел був вплив руху богомилів, з яким пов’язані секти катарів, патаренів, месаліанів, що поєднані дуалістичним світоглядом і аскетичною мораллю.

У розгорнутому вигляді ідейна система “пожидовлених” дійшла до нас у поглядах російських вільнодумців. Вони критикували інститут Церкви, як прислужниці антихриста (держави), заперечували поклоніння хресту та іконам, вважаючи їх ідолами, що відвертають людину від живого Бога та істинної віри. За критикою шанування ікон йшло розвінчування ідеї Боголюдності Ісуса Христа. Будучи монотеїстами, єретики переконували, що Бог єдиний, а Трійця – результат людських вигадок. Однак вчення Христа, передусім його етичні заповіді, котрі розглядалися як пряме продовження Мойсеевого десятиліт’я, не відкидали і навіть дотримувалися евхаристії, яку розуміли символічно⁴.

Ідейна система “пожидовлених” знайшла своє продовження у поглядах московського єретика Феодосія Косого, який утік від переслідувань Московської патріархії та російської влади і знайшов притулок у маєтку волинського шляхтича Кодіяна Чаплича. Його погляди відзначалися крайнім радикалізмом – як у релігійно-філософському, так і в соціально-політичному аспекті. Польський дослідник Я. Тазбір про нього пише: “На Волині вирують виразно нові тенденції, ще більш радикальніші суспільно, ніж у Короні. Феодосій Косий не лише відкинув догмат Святої Трійці, божественність Христа, образи святих, таїнства і т. д., але й розширив перекинуті анархістські ідеї, поборюючи всяку ієрархію й владу, основи суспільного устрою, протестував проти війни, соціальної нерівності, закріпачення селян”⁵. Вивчення доктрини цього мислителя ускладнюється відсутністю творів самого Косого, проте православна полемічна література (насамперед доробок Зіновія Отенського) доволі докладно ознайомлює з головними засадами феодосіанства.

Таким чином, на українських землях у XIV–XVI ст. існували релігійно-раціоналістичні рухи місцевого походження (богомилство, караїмство, авероїзм, “пожидовлені”, феодосіани та ін.), вчення та ідеї яких розвиваються паралельно із західноєвропейськими єресями, значною мірою як самостійне, оригінальне явище. Цей факт принциповий для розуміння особливостей раціоналістичних рухів в Україні другої половини XVI – першої половини XVII ст., а також еволюції самого антитринітаризму в період Реформації.

Реформація як духовне явище породила нетрадиційні конструкти світоглядно-моральних цінностей. У науково-популярній і довідковій літературі часто трапляється спрощене тлумачення Реформації – як суспільного та ідеологічного руху, спрямованого проти феодалізму та католицизму. Детальніше визначення подає В. Нічик, яка вказує на акумулювання в змісті цього терміна таких елементів: “1) Реформація є масовим антифеодальним рухом; 2) вона є, разом з тим, рухом передбуржуазним; 3) спрямовується проти панівної ієрархії та кліру; 4) здійснює свої секуляризаційні завдання під гаслами боротьби за істинну віру; 5) ідеалізує й намагається відродити первісне християнство через організацію громад, заснованих на засадах рівності, братерства, любові до ближнього; 6) підносить індивідуально-духовне начало в людині, якому протиставляє матеріальний тілесний світ зла, розуміючи під ним феодальне суспільство та його соціальні й моральні вади”⁶.

Варто погодитися з автором, що всі названі ознаки слід розглядати в єдності, оскільки період феодалізму знав чимало антифеодальних рухів, а передбуржуазним рухам були також властиві різні форми вияву. Детермінована реаліями духовного поступу Речі Посполитої, Реформація відіграла стрижневе значення для культивування антитринітаризму у сфері духовного життя українського народу.

На ранньому етапі антитринітарії називали себе унітаріями, які через радикально-критичну пропаганду здобували численну підтримку в середніх і нижчих соціальних верствах. Ранньому антитринітаризму притаманний глибоко закорінений ірраціоналізм. Він проявлявся в наголошенні примату віри над розумом, обстоюванні дослівної, якомога точнішої інтерпретації Святого Письма. Становлення ідейно-світоглядної системи антитринітаризму в Речі Посполитій проходило в численних дискусіях про заперечення Трійці в Старому і Новому Заповітах та божественної сутності Христа. Упереджені погляди унітаріїв на Старий Заповіт й походження Христа були сформовані під впливом вчення італійських мислителів (Д. Бландратом, В. Джентіле, Л. Социном), які розвинув ідеолог польського антитринітаризму Павло Гжегож із Бжезин⁷.

Етико-філософська основа унітаризму в період Реформації еволюціонувала в ученнях номіналістів. Продуктом номіналізму і ренесансного гуманізму є доктрина М. Сервета, котрий доповнив положення антитринітаріїв про природу Христа і догмат Трійці. На відміну від попередніх мислителів, він зосередився на критиці Святого Письма з позицій логіки і розуму. Згідно з Серветом, Бог єдиний і не може бути до кінця пізнаним. Це ідеальний розум іпостасей, атрибутів, які штучно вигадала схоластика. Однак Бог відкривається людині через Слово та Дух і вона завжди прагнутиме пізнати Його у Слові. Христос, як уособлення Слова, є Сином Божим, сотвореним нижчим за Отця. Дух Святий – Божественний подих, Якого Отець передав Христу, Христос – людям. Христос і Дух – не іпостасі, а модуси самовияву Бога. Христос за допомогою Духа виконує роль учителя і наставника. Саме ж пізнання відбувається шляхом віри, а не роздумів, оскільки ні філософським поняттям, ні спекулятивним вишукуванням Бог не досяжний.

Антитринітаризму на етапі становлення і розвитку соцініанства властиве тяжіння до подолання ірраціоналізму, а розум в цій інтерпретації стає домінують. Методологія, що стала основою антитринітарного віровчення, полягає у таких принципах: по-перше, незрозумілі місця Біблії потрібно з'ясувати за допомогою місць більш зрозумілих; по-друге, значення окремих слів і фраз необхідно трактувати в контексті, враховуючи час і місце написання біблійних текстів; по-третє, пояснення Святого Письма не має суперечити здоровому людському розуму⁸. Ці принципи дозволили значною мірою спростити релігійний культ і сформулювати раціоналістичну доктрину. У вченні склалися два напрями – сенсуалістичний та нативістичний, що дотримувалися теорій вроджених засад, які дають змогу відрізнити хибне від правдивого.

В ідеологічній боротьбі з католицькими і протестантськими силами антитринітарії намагалися створити продуману систему власного віровчення, запропонувавши нову богословську аргументацію. Головне місце у цій діяльності посідала актуалізація і поглиблення вчення про Трійцю. Його роз-

робка проводилася поступово: спочатку у формі тритеїзму, потім – дитеїзму, і врешті – унітаризму. Тритеїсти розбивали Трійцю на три окремі особи, а монотеїстичний характер християнства зберігали, стверджуючи, що Бог-Отець – вищий від інших осіб Трійці. Дитеїсти обмежували кількість божественних осіб до двох – Бога-Отця і Бога-Сина. Син походив від Отця, але не мав усіх атрибутів Господа. Духа Святого, хоч і вважали за особу, але йому відмовляли у божественності. На думку унітаріїв, єдиним Богом можна вважати тільки Отця. Христос визнавався людиною, піднесеною до божественної гідності тільки після смерті й воскресіння Богом-Отцем⁹. Незважаючи на переслідування, соцініанська доктрина не канула в Лету, а навпаки, розширила свої межі¹⁰, еволюціонувавши в деїзм та раціоналізм.

Просвітницький період став переломним у розвитку європейського анти-тринітаризму, спричинивши оновлення догматичних засад конфесії та спроб організаційного оформлення. Цей процес був тісно пов'язаний з протестантизмом, який зазнав змін у формах церковного життя. Вони вилилися у пієтизм як міжконфесійний рух, що оголосив відмову від нової схоластики і клерикалізму, повернення неформального братерства, душевного відчуття Бога¹¹.

Пієтизм створив сприятливі умови для зміцнення позицій консервативної течії менонітства, що стала перехідною ланкою до зародження і поширення антицерковних рухів східнослов'янського походження, ґрунтованих на еретичних ученнях XIV–XVI ст. та спрямованих проти всевладдя Православної церкви. За свідченням О. Клібанова, ці рухи не припиняли своєї діяльності ще з часів Реформації, лише в певні періоди свого розвитку вони гальмували власну активність, чекаючи слушного моменту, щоб з новою силою заявити про себе в майбутньому¹². В XIX ст. релігійні сектанти активізувалися, виступивши у формі антитринітарних течій духовного християнства – духоборства і молоканства.

Поряд із догматами, спільними для всіх духовних християн, духобори сформулювали особливі положення свого віровчення, які відображали їхнє ставлення до православ'я загалом, окремих православних таїнств, суспільного життя, шлюбно-сімейних стосунків. Послідовники духоборницької ідеології ключовим поняттям свого віровчення визначали “дух”. Головним догматом духоборницького віровчення було служіння і поклоніння Богу духом та істиною. Будь-який вияв зовнішнього поклоніння недопустимий у справі істинної віри.

Характерна риса духоборів в ідейно-світоглядній системі – внутрішнє споглядання Бога, що яскраво виявляється на практиці. Хрещення відбувається тоді, коли людина відрікається від себе і пускає до себе Бога. Причастя проходить подумки, через віру в жертву Христа¹³. Духобори відмовляються від церковної організації, оскільки вона знаходиться в серцях людей, обраних Богом. Символом віри вважається хліб, сіль та глечик з водою, які ставляться на стіл під час богослужіння¹⁴. Таким чином, духобори переконані, що їхня віра компенсує те, чого не вистачає в ієрархічній структурі та обрядовому богослужінні в офіційній Церкві. Вони закликають керуватися не зовнішніми законами, а законом внутрішнім, втіленим у “дусі та істині розуму і совісті людини”¹⁵.

Ще однією течією духовного християнства антитринітарного напрямку були молокани. Вони трактували Біблію алегорично, за допомогою “духовного розуму”, натомість для пояснення релігії, як і духобори, використовували

вали раціоналістичний підхід. Догмат Трійці сприймався ними як здатність людини до пам'яті, розуму та волі¹⁶. Визнаючи Христа, молокани не поклонялися йому і не молилися святим, оскільки поклонятися і молитися можна тільки Богу. Щодо посту, то, за вченням молокан, він проходить не в чітко визначений час, а тоді, коли людина відчуває свою гріховність і верховенство тіла над духом. Молоканство увібрало всі досягнення українсько-російської релігійної думки – домінування духовності над обрядовістю, утвердження переваги людської етичної гідності над символічними знаками тощо¹⁷.

Важливою течією духовного християнства, віровчення котрої мало антиринітарне спрямування, була також секта Новий Ізраїль. Представники цієї секти відкидали буквалізм у ставленні до Біблії, підкреслюючи творчі можливості людини, її здатність до самостійного осягнення істини, переосмислення засад Святого Письма. Бог, на їхню думку, присутній на землі серед людей, в їхній совісті й душі. Тому вони відкидають таїнства й обряди Церкви, оскільки потрібно зосередитися на власному житті, вихованні своєї душі, будувати розумне життя в родині та серед ближніх. Велика увага приділяється сім'ї – дітей виховують на власному прикладі морального життя¹⁸. Любов до ближнього вважається найбільшою жертвою, оскільки інших жертв Бог не приймає.

Найповніше концептуальний зміст і типологічні характеристики течій антитринітарного спрямування у просвітницький період розкриває євангельський рух на українських землях, "близький за походженням не до релігійних рухів німецьких колоністів, а до духоборства і молоканства"¹⁹. Водночас євангельський рух виступає проміжною ланкою між духовними християнами та вітчизняним антитринітаризмом. Вчення українських євангелістів з'явилося не як розгорнута теологічна система, а як переосмислення загальнохристиянських ідей. Вчення, культова практика та норми життя євангельського руху відображають не лише вплив менонітів, а й вільнодумно-раціоналістичні традиції. Це засвідчує збіжність багатьох засад, вчень євангелістів і духовних християн: здатність людини досягнути святості, чистоти, стати храмом Божим; Божественність і "духовний розум" людини, її можливості в осягненні Біблії й у власному творенні істини (Животна книга духоборів); заперечення Трійці (духобори, мальованці); віра в живого Христа як звичайну людину, яка досягла святості (духобори, новоізраїльтяни) тощо.

В останній чверті XIX ст. починається новітній період розвитку антитринітаризму, позначений спробами відновити свій колишній статус і посісти власне місце на релігійній карті України. У цей час остаточно утверджуються течії, генетично пов'язані з менонітською та євангельськими традиціями (п'ятидесятництво), а також ті, що відновлюють колишні антитринітарні положення (єговізм). Формування цих течій припадає на час економічного піднесення в Росії, що вплинуло на їхній ідейний зміст і характер діяльності. В Україні особливого поширення вони набувають в регіонах капіталістичного розвитку. Це насамперед південні й центральні губернії, а також з 1880-х рр. – західноукраїнські землі. Серед прихильників антитринітарних течій є багато селян, але поступово їхній соціальний склад поповнюється представниками інших верств. Антитринітаризм став формою реалізації інтересів нових соціальних груп, їхнього пристосування до змінених умов життя. Це спричинило

його відмову від соціального протесту й аскетизму та зумовило звернення до усталених норм духовного і культового життя. Типовою рисою антиринітаризму в Україні було те, що він розвивався не тільки на ґрунті духовного християнства та євангелізму, але й великою мірою під зарубіжним впливом. Антиринітарні течії (п'ятидесятництво, єговізм, мормони, саєнтологія, мунізм), які формуються за кордоном і розповсюджуються за допомогою європейських та американських місій, повернулися у релігійне життя України.

У другій половині 80-х – на початку 90-х рр. XIX ст. у різних регіонах України діяло чимало інших осередків антиринітарного напрямку. Деякі з них належали до досить впливових на Заході, але в Україні мали незначну кількість громад. Усі ці релігійні течії виникли в рамках традиційного християнства з метою його осучаснення. Вчення новостворених Церков базуються на Біблії, як основному віросповідному джерелі, та особі Ісуса Христа, як центральній фігурі релігійних доктрин. Характерними особливостями цих угруповань було запозичення основних положень антиринітаризму: критика ортодоксального християнства за відхід від первісних традицій; оголошення своєї Церкви винятково істинною; досконале знання Біблії з дозволом її вільного прочитання і власної інтерпретації (свідки Єгови); піднесення книг своїх пророків і вчителів до рангу віросповідних джерел, часом навіть авторитетніших за Біблію (Церква Ісуса Христа Святих останніх днів); іноді визнання, поруч з Христом, свого лідера керівником Церкви, пророком або посланцем Бога (Церква Об'єднання Сан Мьон Муна).

Отже, серед чинників, що істотно вплинули на процеси становлення і трансформації антиринітарного віровчення і культу в Україні, потрібно виділити: умови його функціонування у період з другої половини XVI ст. до першої половини XVII ст., з 20–30-х рр. XX ст. до наших днів (історичний чинник); геополітичне прикордоння України, що привело до симбіозу ідейно-релігійних означень західних і східних християнських культур, залежність від соціально-політичних реалій Польщі, Росії (географічний і соціополітичний чинники), особливості традиційної етнокультури, ментальності й релігійної спадщини (етнокультурний чинник); динаміку поширення серед польського, російського, українського населення (демографічний чинник).

Залучення України у західноєвропейські соціокультурні процеси дещо гальмувало відсутність у ній певного стану (як, наприклад, західне бюргерство), здатного стабільно відстоювати національні й соціальні інтереси людей та ефективно використовувати притаманну християнству ідею вдосконалення світу раціональним шляхом. Проте український народ за своїм суспільно-економічним і духовним розвитком піднявся до сприйняття і творення типологічно схожих до реформаційних явищ та процесів на власній вітчизняній основі. Фактор впливу служить дієвим чинником прискорення внутрішніх процесів, породжуючи національні форми вияву аналогічного руху, та уможливує існування українського антиринітаризму, підготовленого історико-генетичними передумовами.

1. Огієнко І. Українська Церква: Нариси з історії Української православної церкви: у 2 т. – К.: Україна, 1993. – Т. 1-2. – С. 5.

2. Радченко К. Религиозное и литературное движение в Болгарии в эпоху перед турецким завоеванием. – К., 1898. – С. 158.
3. Прохоров Г. Прение Григория Паламы “с хионы и турки” и проблема “жидовская мудрствующих” // ТОДРЛ. – 1972. – Т. 27. – С. 356.
4. Панов И. Ересь жидовствующих // Журнал Министерства народного просвещения. – СПб., 1877. – Кн. 3. – С. 1-59.
5. Tazbir J. Rzeczpospolita i swiat. Studia z dziejow kultury XVII wieku. – Wroclaw, 1971. – S. 111.
6. Нічик В. Громади антитринітаріїв в Україні // Нічик В.М., Литвинов В.Д., Стратій Я.М. Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 69.
7. Grzegorz Pawel z Brzezina. Roział Starego Testamentu od Nowego // Literatura arianska / Oprac. i przypisami opatr. L. Szczucki, J. Tazbir. – Warszawa, 1959. – S. 226-228.
8. Історія релігії в Україні: У 10 т. / Редкол.: А.Колодний (голова) та ін. – К.: Світ Знань, 2002. – Т. 5: Протестантизм в Україні / За ред. П. Яроцького. – С. 74.
9. Нічик В., Литвинов В., Стратій Я. Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні (XVI – початок XVII ст.). – К.: Наукова думка, 1990. – С. 84.
10. Левицький О. Социнианство в Польще і Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв. // Киевская старина. – 1882. – Кн. 6. – С. 429.
11. Философская энциклопедия: В 5 т. / Гл. ред. Ф. Константинов. – М.: Гос. науч. изд-во “Советская Энциклопедия”, 1960-1970. – Т. 4. – С. 253.
12. Клибанов А. Народная социальная утопия в России. XIX в. – М.: Наука, 1978. – С. 48.
13. Высоцкий Н. Материалы из истории духоборческой секты. – [Сергиев Посад]: Тип. И. И. Иванова, 1914. – С. 15.
14. Новицкий О. Духоборцы. Их история и вероучение. – К.: Универ. Тип., 1882. – С. 11.
15. Белов А. Секты, сектанство, сектанты. – М.: Наука, 1978. – С. 101.
16. Клибанов А. Религиозное сектанство в прошлом и настоящем. – М.: Наука, 1973. – С. 68.
17. Митрохин Л. Баптизм. – М.: Политиздат, 1966. – С. 57.
18. Материалы к истории и изучению русского сектанства и раскола (в 5 вып.) Вып. 4. Новый Израиль / Под ред. В.Бонч-Бруевича; Предисл. и прим. В.Бонч-Бруевича. – СПб.: Тип. Б. М. Вольфа, 1911. – С. 117-118.
19. Клибанов А. Религиозное сектанство... – С. 69.

SUMMARY

Oleg Sokolovskiy

SOURCES AND FEATURES

OF BECOMING ANTITRINITARISM IN UKRAINE

Article is about the actual aspect of studying genetics-typological and ideologically-conceptual features of domestic antitrinitarism. Analyzed preconditions of occurrence antitrynitarian movements in Ukraine, it is proved, that this movement had the certain attributes autochthonal origin.